

SMÅ FORSKELLE - programmatisk om konsumtionssociologi som
livsfilosofi.

Lars-Henrik Schmidt

Når en meningsudveksling bliver håbløs, indtræder smagen ofte som en sidste referent. Der bliver tale om en smagssag. De udvekslendes smag er forskellig, deres perspektiv er forskelligt, og de har ikke til hensigt at skifte perspektiv, fordi smagen for den enkelte er det egentlige: Det konstitutive for hans betydningshorisont. I denne horisontkonflikt udspiller sig med andre ord problemet om universalisering, om enighed. Her hjælper det ikke at henvise til regler for og implikation af ideelle samtaler, da pointen i al sin enkelhed er, at man er interesseret i ikke at indgå i samtalen længere. Det interessante i denne forbindelse er ikke argumenter for, hvorfor man ikke ønsker at udveksle synspunkter, men hvorledes man konstaterer det ved at henvise til smagen, hvorledes man afgrænser sig fra kommunikation for blot at markere. Det er lige som om de to ting er forbundne på en måde som gør, at jo mere der markeres, jo mindre kommunikeres. Nu er pointen jo, at der sagtens kan være et ønske om at kommunikere tilstede, men at meddelelsen bliver opfattet som en markering, fordi der ikke findes et fælles betydningsrum og der af den grund selvforstærkende heller ikke bliver etableret et sådant. Når præsentationen bliver så vigtig, købes

den på bekostning af repræsentationen; når æstetikken bliver det afgørende, ændres betingelserne for udveksling af synspunkter.

I den skolastiske tradition undfangede man ordsproget "de gustibus et coloribus non disputandum". Det findes i forskellige varianter i de fleste sprog, og det har gennem tiden mærkbart ændret karakter, - det har en bestemt genealogi, som opbevarer og dog transformerer betydninger. Siden oplysningsfilosofien har man distingveret, således at man ikke kan diskutere den sanselige smag men netop godt "den gode smag" som f. eks. hos Voltaire¹⁾ eller senere hos Kant, hvor hver enkelt er udstyret med en egen sanselig smag men ikke af den grund med en særlig smag²⁾. Med oplysningsfilosofien kræver den æstetiske dom almengyldighed, men kun i kraft af at den får reserveret den sanselige smag, som opgiver at diskutere med dem, som endnu ikke har smag, som er uvidende om den eller endnu udannede. Skabelsen af den gode smag er et civilisationsprojekt (Voltaire). Men uden for den filosofiske æstetik fungerer ordsproget videre i det mindste i to dimensioner: i betydningen af at det er andre (samfundet eller geniet f.eks.) der afgør, hvad der er skønt og hæsligt, hvorfor det ikke står til diskussion, samt i den nys berørte betydning af markeringsmekanisme i hverdagssproget: på smagens niveau er diskussion og enighedsbestræbelse nytteløs. I alle de berørte dimensioner gøres smagen til noget uomtvisteligt - enten fordi den alment er til, og det blot gælder om at opdage den, eller netop fordi der henvises til dén nytteløshed, som sikrer det ejendommelige. På den ene side en insistering på universalitet - på den anden en afvisning.

Her over for står de ord Nietzsche lægger i munden på Zarathustra: "Og i siger, venner, at man ikke kan strides om smag og behag? Men alt liv er en strid om smag og behag!"³⁾. De er en påmindelse om, at det i og for sig er et livsvilkår at universalisere et bestemt smagsregime på den ene side, og på den anden side at projektet er tragisk afskåret fra at kunne lykkes. Begge dimensioner er hos Nietzsche sanktioneret i livskategorien. Det er i forlængelse heraf, at han i almindelighed kan dekonstruere vores forhold til meninger og deres betydning³⁾.

Anden del af det 19. århundredes generelle interesseforskydning fra holdning til adfærd kommer hos Nietzsche bl.a. til udtryk gennem en forskydning fra mening til smag, fra selvbevidsthed til diætetik. I en aforisme i Fröhliche Wissenschaft giver han følgende status: "Forandringerne i den almene smag er vigtigere end meningernes forandring; meninger med alle deres beviser, modbeviser og hele den intellektuelle maskerade, er blot symptomer på den ændrede smag og helt sikker ikke - hvad man stadig ofte tilskriver dem - dennes årsager."⁵⁾ Den inspiration, som Nietzsche kan befordre, peger med andre ord dels på livskategorien som proces og dels på smagens eller smagsregimernes konkrete dynamik og transformationshistorie (genealogi). Det betyder også, at det i vores perspektiv bliver smagsdynamikken, som arver historiefilosofiens problematik.

Allerede i sit første livtag med historieteorien fra 1874 projekterer Nietzsche en livsfilosofi, som skal være "en livets sundhedslære"⁶⁾. Hans filosofi er altså at ligne med det man i antikken kaldte for diætetik, og den indskriver sig i denne problematikens moderne variant som hygiejne i det 19. århundrede. Som generel hygiejne er viljen til magt en sund, dvs. fornuftig livsudfoldelse, som består i at leve, vokse og formere sig, i at blive til mere. Nietzsche bruger metaforen 'fordøjelseskraft'⁷⁾ til at beskrive processen - en proces som ikke er forskellig, hvad enten vi taler om kroppens, åndens eller det sociale legemes sfære, nemlig en proces hvor man "tilegner sig det fremmede", "forenkler det mangfoldige", "tilligner det til det gamle", "forstøder eller overser det modsigende"⁸⁾. Fordøjelseskraften er en sådan inkorporationsbestræbelse, og det altså hvad enten vi taler om kroppen, ånden eller det sociale legeme.

Da Simmel i begyndelsen af dette århundrede reformulerede en række Nietzsche-temaer i sin sociologiske æstetik eller impressionistiske sociologi kunne han reinvestere i livskategorien - dels fordi den først blev programsat som afløser af Væren, Gud, naturen, Jeget eller samfundet (kategorier som havde fungeret som grundkoncepter i tidligere perioder) ved overgangen til det 20. århundrede gennem Schopenhauer og Nietzsche; dels fordi kategorien liv kunne fungere som modkategorien, som kampinstans mod formen, mod dén form som livet selv hele

tiden skaber som mere-end-liv i kampen for mere-liv, og som livet selv er nødsaget til at overskride⁹⁾. Idag forekommer livskategorien at være udspillet. I vores kommunikationsteoretiske videnshorisont er selv livet blevet beskrevet som kode-transformation, og vækstformen bestemt som produktion der producerer nogle produktionsformer og betingelser som den i sin bestemmelse må overskride.

Vi vil i konsekvens heraf foreslå at reformulere Nietzsches fordøjelseskraft som en konsumtionskraft, da man gennem en konsumtionsproblematik kan beskrive produktionen¹⁰⁾, og man kan undersøge kommunikation som en æstetisk problematik, når denne forskydes til en smagsproblematik. Det skal med andre ord fremover undersøges, om en kontrolleret arv fra Nietzsche kan gennemspilles som en konsumtionssociologi, da det drejer sig om smagens konkrete dynamik. Spørgsmålet drejer sig med andre ord om (lidt søgt udtrykt) det at konsummere.

Nietzsche var meget vel klar over, at problemet var at bestemme forandringerne i smagen. Den overfor citerede aforisme fra Fröhliche Wissenschaft fortsætter da også således: "Hvordan forandrer den almene smag sig? Ved at enkelte, mægtige, indflydelsesrige skamløst udtaler og tyrannisk gennemtvinger deres hoc est reculum, hoc est absurdum, altså deres smags og væmmelses dom - de pålægger derved mange en tvang ud af hvilken der efterhånden bliver en vane for endnu flere og, tilsidst et behov for alle. Men at disse enkelte føler, fornemmer og "smager" anderledes, det har sædvanligvis sin grund i en særegenhed ved deres livsmåde, ernæring, fordøjelse, måske i et mere eller mindre af anorganiske salte i deres blod og hjerne, kort sagt i physis: men de har modet til at bekende sig til deres physis og lytte til dens fordringer ud i de fineste toner: deres æstetisk og moralske domme er physis' sådanne "fineste toner".¹¹⁾ Nu hører aforismen imidlertid hjemme i Nietzsches mellemste periode, dvs. til en periode hvor Nietzsche endnu ikke har konciperet fordøjelsesmetaforen i hele dens radikalitet og i sammenhæng hermed ikke har konciperet "den evige gentagelse".¹²⁾ Disse mangler har imidlertid afgørende konsekvenser for hans tematisering af smagens forandring. Han får peget på to centrale ting, som ikke ændres nævneværdigt i den sidste periode af forfatterskabet, nemlig at smagsdommene er udtalelser, som

indebærer former for tvang, samt at denne kapacitet skal søges i physis. Senere benævnes dette forhold "distancens pathos". Det er denne kategori som hos Nietzsche overtager rummet fra den klassiske æstetik¹³⁾. Når det til gengæld er værd at nævne, at noget ændrer sig, så ligger det ved, at den skamløshed, som her omkring 1881 stadig er bundet til individualitet, fra 1883 og frem (i kraft af en generel hygiejne og introduktionen af den evige gentagelse som erstatningen for en metafysisk grund) mister denne grund i en originær fornemhed. Projektet bliver en ny "fornemhed", et afindividualiseret projekt: overmennesket.

Det skyldes frem for noget indsigten i, at det præcis ikke er de hygiejniske værdier, de hygiejniske markeringer af afstanden til det latterlige og absurde, der har sejret i civilisationshistorien. Det skyldes også, at der ikke længere bliver refereret til et "tilbage til physis" men til et fremad.

For Nietzsches senere skrifter bliver problemet netop at forstå civilisationen som en afindividualisering, som den dekadence hvor middelmådighed og massificering hersker på undtagelsens bekostning. Nok er de middelmådige værdier konstitueret i opposition til en original fornem smagsdom¹⁴⁾, men engang konstitueret (omend gentagne gange) bliver disse oppositionsværdier herskende. Hos Nietzsche er der tale om en overgang til en ny semiotik, et nyt betydningsunivers og livsform som ikke er bestemt via den originære kreativitet men som en fordrejning og nivelering af denne. Et gement betydningsunivers bliver vilkåret for en ny type udmærkethed: et søgt, villet projekt. Den mekanisme vi finder i de senere skrifter er ikke den suveræne navngivning ("hoc est reculum, hoc est absurdum")¹⁵⁾, som påtvinger men derimod et hårdt arbejde - et udmærkelses- eller identifikationsarbejde der som sit tragiske projekt har identitet eller væren. Det gælder nemlig om at blive den man er¹⁶⁾: Men "at man bliver, hvad man er forudsætter, at man ikke har den fjerneste anelse om, hvad man er".¹⁷⁾ Projektet består i at sætte forskel, således at man bliver identificeret samt at ville vinde identitet uden at referere tilbage til én physis. Således har distancen fået en ny karakter: "Distancen; kunsten at adskille uden at skabe fjender; ikke at sammenblende noget; ikke at

"forsone" noget; en uhyre mangfoldighed som alligevel er modstykket til kaos - dette var forbedringen, mit instinkts lange hemmelige arbejde og skaben."¹⁸⁾ Dette instinkt er hans smag.¹⁹⁾

At der kan tales om instinkt er hans tidstypiske måde at henvise til physis og frem for alt til nødvendighed. Smagen er historisk og sociologisk funderet som et selvforsvarinstinkt. Nietzsche forklarer, at "i valget af næring, af sted og klima, af rekreation befaler et selvopretholdelsesinstinkt, der utvetydigt udtaler sig som selvforsvarinstinkt. At se bort fra meget. Ikke høre, ikke lade komme for tæt på - det er den første klogskab, det første bevis på, at man ikke er et tilfælde men en nødvendighed. Det gangbare ord for dette selvforsvarinstinkt er smag. Dens imperativ befaler ikke blot at sige Nej, hvor et Ja ville være "en mangel på Selv", men også at sige så lidt Nej som muligt. At adskille sig, at udskille sig fra dem, hvor et Nej evig og altid ville blive nødvendig. Fornuften heri er, at forsvars-opgaver, selv nok så små, idet de bliver til regel, til vane, betinger en overordentlig og fuldkommen overflødig forarmelse. Vores største opgaver er de hyppigste små. Afværgen, dét ikke-at-lade-komme-for-tæt-på er en opgave - man skal ikke tage fejl heraf -, (er) en til negative formål spildt kraft. Man kan, blot i den bestandige afværgsnød, blive så svag, at man ikke mere kan vægre sig."¹⁹⁾ Det gælder derimod om at sige ja til sit eget projekt, som nok består i at gøre-sig-forskellig-fra, at sætte en afstand men ikke i, at man i denne afstandtagen er helt betinget af dét, man sætter afstand til, altså ikke i at sætte Nejets opposition, i at skabe fjender²⁰⁾, men i at ville sin egen særegenhed, sin forskellighed. Dvs. at insistere på sin smag, at lytte 'smagens indre stemme, der også er en samvittighed', og blive stærk nok til at sige "'hvad har jeg med jer at gøre?" og gå sin vej."²¹⁾ Men smagen er ikke noget man tilrettelægger suverænt af "frie brikker", men derimod præcist et omstændeligt arbejde som i og for sig er et sisyfosarbejde, fordi man er tragisk afskåret fra væren-identitet hos Nietzsche: Fysiologi og hygiejne.

Vi kan nu nødtørftigt fremstille nogle af de kategorier, vi vil foreslå som beskrivelseform for smagens dynamik uden af den grund at pege på en motorik. Udgangsbetingelsen er smagens foranderlighed - en foranderlighed som virker så stærk,

at den i sig selv afslører identitetens labilitet. På den ene side har vi smagens diversitet, historisk og sociologisk - på den anden side har vi så smagens relative konformitet i forskellige former for lokaliteter, alt afhængig af hvilke smagsmomenter vi taler om. Den relative konformitet, f.eks. i beklædnings- eller kosmetiske idealer, men også intellektuelle idealer, kan vi kalde for et smagsregime. Et smagsregime udgør en horisont eller livsform, der kan bestemmes indenfor visse konturer og familieligheder, som viser sig gennem bestemte præferencer, af påbud og forbud, af lighed og forskel, som en art moderne totemisme f.eks. i bekendelsen til bestemte logoer og stilmomenter. Mellem de til enhver tid eksisterende smagsregimer findes der endvidere ligheder og trends, således at der kan tales om herskende tendenser i specifikke perioder. Et smagsregime er ikke noget man går op i; og på samme måde som et menneskeligt erfaringscentrum indgår i en række betydningsuniverser som administratoren af konfliktualiteten, på samme måde er det med smagsregimer. Projektet er - som vi skal se - at administrere dem og give dem en bestemt stil.

Selve dynamikken bestemmes af relationen mellem lighed eller gentagelse og forskel, som kendetegner den generelle konsumtion: assimilation eller transformation. Et smagsregime udgøres af en gentagen rytme i konsumtionen. Det er denne gentagelighed med dens implicite relative middelmådighed, der sættes distance til ved nyskabelsen. Den gemene eller gode smag er kendetegnet ved at assimilere med det herskende regime og ved kun at udnytte den individualiserende særegenhed reserveret. Idealet er i grunden den totale identitet gennem en assimilation, som ikke bare ligner det herskende ideal, som end ikke bare vil det samme, end ikke det selvsamme men ganske enkelt ønsker at identificere sig med det. Det tragiske mål er altså at afvikle særegenheden²²⁾, og idealet er altid det herskende ideal, som er foranderligt, og derfor er identifikationen med det et tragisk projekt. Overfor denne gemene gentagelsesidealiserings står tre forskelligheder: En originær fornemhed, en autentisk fornemhed og en original fornemhed.

Den originære distance til det middelmådige masseprodukt er en saga blot og står som betegnelsen for myten om den su-

være selvbestemmelse (herreretten), som ikke er betinget af andres billigende anerkendelse. Når den findes, er det tilfældigt, ikke som villet. Den er uciviliseret men praktisk. Den autentiske distance er den som forbruger det eksisterende regime, som producerer sig på det og skaber sit eget Ja. Den er ikke umiddelbart betinget af det gemene men nok af anerkendelsen af sine smagsdommes efterstræbelsesværdighed. Den er imidlertid formidlet betinget, fordi nyskabelsen så at sige metaforisk indhentes af gentagelsens forskelsreduktion, således at den tvinges ud i en moderniseringsproces, altså at gentage sit Ja til noget andet. På den måde er de førende i allerhøjeste grad førte²³⁾. Den originale eller outrede distance er i og for sig en svaghed - det er det evige trættende sigen Nej til det gemene, altså en bortødslen i negativitet som netop gennem sin sigen Nej er total betinget af det gemene, og som i stedet for at være efterstræbt som den autentiske distance, blot er bemærket - men hellere en ubetydelig eller slet ingen anerkendelse end ikke at være ud-mærket som speciel. Der hvor forholdet mellem det gemene og den autentiske distance er en symbiotisk respekt og venskabsrelation, hvor den ene ikke kan klare sig uden den anden, hvor de to former ikke kan overkomme hinanden, ja der er den originale distance parasitær. Behovet for anerkendelse er præcis et udtryk for, at man er betinget af den anden, at viljen til magt er ufuldstændig, og at for så vidt fuldstændigheden blev realiseret og ikke kun var projekt, så var dynamikken ophørt; det er i denne ufuldstændighed, at dynamikken er sanktioneret. Dynamikken er spillet mellem forskel og gentagelse. Hvorvidt forskelle er efterstræbelsesværdige og i så tilfælde hvilke forskelle er kulturspecifikt.²⁴⁾ På den måde er smagen og dens regimer involveret i en bestandig transformation, og det er som antydning disse transformationer, som er vigtigere end meningernes forandringer og den intellektuelle maskerede, der blot er smagstransformationernes symptomer. Man kan med andre ord beskrive, hvordan smagen ændrer sig - det er en ganske anden problematik at ville forklare, hvorfor den ændrer sig!

Forholdet mellem distance og gentagelse er ikke et modsætningsforhold men et "venskabsforhold", hvor man må tænke såvel forskelle i gentagelsen (fra det lignende, til det samme,

til det selvsamme og til det identiske), som gentagelsen i forskellen (moderniseringstvungen). Når vi nu knytter an til en subjektproblematik med disse kategorier, så åbner den første for en etisk, den anden for en æstetisk strategi.

Den etiske strategis identitetsdrøm er en dødsutopi, idet radikaliteten i gentagelsen først når sit mål som sin egen ophævelse. Den æstetiske strategis identitetsdrøm er derimod tragisk. Det afgørende er imidlertid, at begge strategier vedkender sig, at identiteten er noget som ikke er, at den ikke har væren, men at man vil forsøge at give den væren (dels som dødens forskelsløshed, dels som den bestandige fremstilling af det bestandløse). Det afgørende er med andre ord, at man ikke kan finde sin identitet men at man skal arbejde for den. Identitet er ikke noget man har, men derimod noget man gerne vil have, altså en proces. En moderne subjektkategori må derfor reflektere dette arbejde. Pointen er ikke blot, at subjektet i det tyvende århundrede sammen med det kommunikations- eller sprogteoretiske vidensregime er blevet de-centreret men derimod at forstå det ihærdige arbejde på at overkomme dette vilkår.

Dette fænomen kan beskrives filosofisk - som allerede anslået²⁵⁾ -, men det kan også tackles på smagens konkrete niveau som en selvpraksis, hvor man giver sin karakter stil. Dette projekt er Nietzsches projekterede selvomsorg som selvtugt.

Pointen må i al korthed være, at man ikke kan finde sig selv, men at man er henvist til at skabe sig selv. Det er imidlertid ikke noget man gør en gang for alle men gentagent.

Denne ~~skabelses~~ proces er langt fra suveræn. På den ene side involveres klassiske dannelseskoncepter og moderne socialisationsforestillinger, og på den anden side finder vi en bearbejdelse af karakterens vilkår, hvor man gør det konkret liv til et kunstværk uden reference til en autenticitet. Denne kreative aktivitet er en etik og æstetik uden at være en egentlig moral²⁶⁾. En sådan selvomsorg karakteriserer Nietzsche som en stor og sjælden kunst, nemlig den nødvendige kunst at give sin karakter stil: "Den udøves af den, som overskuer alt hvad hans natur byder af styrker og svagheder, og så indføjer det i en kunstnerisk plan, indtil ethvert forhold fremstår som kunst og fornuft og selv svagheden henrykker øjet. Her er der blevet tilføjet

en stor mængde anden natur, dér et stykke første natur båret væk - i begge tilfælde med lang øvelse og dagligt arbejde på det. Her er det hæsle, som ikke lod sig afskaffe, blevet skjult, dér er det omtydet til det sublime. Meget af det vage, som modsætter sig formning, er blevet omsat og udnyttet til sevedigheder - det skal vinke mod det fjerne og umådelige. Endelig, når værket er fuldent, åbenbarer det sig, hvorledes det var den samme smag, der herskede og dannede i det store og det små: om så smagen var god eller dårlig, betyder mindre, end man tror - det er tilstrækkeligt, at det var én smag!"²⁷⁾

At kunne skabe sin stil ved at forvalte sin smag og gøre den bestandig betydet, at man er i stand til at skabe genkendelige træk, at man midt i moderniseringens distancering ikke taber en lighed af syne. Dermed er det moderne subjekt bundet op på en strukturelighed - ikke på en struktur, ikke på en identitet - hvor "det" hele tiden arver sig selv gennem en erfaringsbearbejdning.

Projektet er at kunne fastholde en bestemt stil midt i malstrømmen, således at man ikke sætter sig uden for den men heller ikke går op i den. Subjektet er ikke - det arbejder på at blive til i en bestemt stil, og dette arbejde er en vilje til magt, idet man forsøger at give malstrømmen et bestemt perspektiv. Man får først samling på subjektet, når det har slugt hele verden - eller rettere når det har forliget sig med, at dét er for stor en mundfuld og at det mådeholdent må respektere og forlige sig med dét, det ikke kan fordøje....

dec. 85

Noter

- 1) Voltaire: Dictionnaire philosophique; Paris 1962 opslaget 'Goût' (1764)
- 2) Kant: Kritik der Urteilskraft, Werke b. X; Frankfurt 1968 p. 126
- 3) Nietzsche: Also sprach Zarathustra, Werke II; München 1969 p. 373
- 4) For en uddybning af de følgende overvejelser må jeg henvise til min afhandling: Den sociale excorsisme - studier i socialhygiejne med speciel henblik på Rousseau og Nietzsche; Århus 1986 (in press). Jeg vil endvidere tillade mig at henvise til artikler, hvor jeg tidligere har berørt problemstillingerne.
- 5) Nietzsche: Werke II-64
- 6) Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben, Werke I-282
- 7) Jenseits von Gut und Böse, Werke, II-695
- 8) jvf. ibid.
- 9) Se f.eks. Simmel: Der Konflikt der modernen Kultur; München 1921
- 10) Se Schmidt: Konsumtionens sociologiske betydning in Grus no 6, Århus 1982
- 11) Werke II-64f
- 12) Se hertil Schmidt: Nietzsches filosofi in Schmidt et al: Nietzsche - en tragisk filosof; Århus 1985, Schmidt: Den sociale excorsisme, del II kap. 1 og 4; op.cit.
- 13) Se hertil Schmidt: Den distancerende magt in Schmidt et al; op. cit.
- 14) jvf. Nietzsche: Zur Genealogie der Moral, Werke II-782f
- 15) Det er derimod denne Herre-ret, som er en saga blot. jvf. ibid. p. 77
- 16) jvf. Nietzsche: Ecce Homo, Werke II-1063ff
- 17) ibid. p. 1095
- 18) ibid.
- 19) For Nietzsche er 'æstetik ikke andet end anvendt fysiologi' (Se Nietzsche contra Wagner, Werke II-1041) - en evne til at kunne bestemme 'minimaldifferencer'. Se f.eks. Schmidt: Nietzsches "næse" in Slagmark nr. 2 1984
- 20) jvf. f.eks Nietzsche: Nachlass, Werke III 610
- 21) ibid. p. 890. Samtidigt indfinder ensomhedsproblematikken sig: at være ene uden at være alene.
- 22) jvf. Schmidt: Malstrømmen in Schøllhammer/Sloth (red.): Dødens Tårer, Århus 1985; samme: Rejsen som konsumtionsform in Schmidt (red.): Turisme og rejseliv; Ålborg 1984

- 23) Simmel har eksemplarisk påvist hvorledes 'den førende i grunden er den førte' i sin analyse af modehelten. Zur Psychologie der Mode. Soziologische Studie (1895) in Simmel Schriften zur Soziologie; Frankfurt 1983 p. 135. Jvf. Die Mode in Simmel: Philosophische Kultur (1923); Berlin 1983
- 24) Der kan være grund til at gøre opmærksom på, at der ikke er tale om en hegeliansk Herre-Knægt dialektik med dens anerkendelse og repræsentation. Det afgørende er det efterstræbelsesværdige. Jvf. Thorstein Veblen: The Theory of Leisure Class (1899); New York 1969
- 25) I formen "Bliv den du er" (Also Sprach Zarathustra, Werke II-479) Se Schmidt: Nietzsches filosofi op. cit. p. 22
- 26) Jvf. Michel Foucault: L'usage des plaisirs, Paris 1984
- 27) Nietzsche: Fröhliche Wissenschaft, Werke II-168f

